

GYULA MORAVSİK, *Byzantinoturcica, I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker* (= Türk milletlerin tarihlerine dair Bizans kaynakları). II. *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen* (= Bizans kaynaklarında Türk milletlere ait dil kalıntıları), "Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin-Institut für Griechisch-Römische Altertumskunde, Berliner Byzantinische Arbeiten, 10 ve 11", Berlin, Akademie Verlag 1958 (zweite durchgearbeitete Auflage = ikinci yeniden işlenmiş baskı); cilt I, XXVIII+609 S., fiyatı 77 DM; cilt II, XXV+376 S., fiyatı 68 DM.

İkinci dünya harbinin en buhranlı yıllarında, 1942-43 de Bizantoloji tetkikleri arasında devir yaratan değerli eserlerden biri Budapeşte'de basıldı¹. Prof. G. M.'in *Byzantinoturcica'sı*, 1914 de Prof. Z. Gombocz'un teşviki ile başlayan bir araştırmanın neticesi olarak, uzun çalışma ve büyük emekler sarfından sonra², macarcadan çok daha yaygın bir dilde yayınlanıyordu. 1939-1945 harbinin ve harb sonrası yıllarının çeşitli sıkıntıları arasında bu âbidevi eserin lâyük olduğu ilgiyi pek süratle bulabilmesi mümkün olmamakla beraber, basılan nüshaların kısmen tahrip edilmesine rağmen kurtulabilenlerin pek kısa bir zamanda tükendiği de bir vakiadır. Eserin ilk cildi, Türk asıllı milletler hakkında bilgi veren Bizans tarih kaynaklarının bir repertuarı olmasına rağmen, ikinci baskısı 1897 de yapılan K. Krumbacher (1856-1909)'in *Bizans Edebiyatı tarihi* (*Geschichte der byzantinischen Litteratur*)nin önemli bir kısmının yerini tutabiliyordu. Macar Akademisinin yardımı ile iki cilt halinde (378 ve 326 sahife) basılan bu kitabın pek çabuk tükenmesi üzerine Doğu Berlin Alman Akademisinin, Prof. J. Irmischer idaresindeki *Berliner Byzantinische Arbeiten* (kısaltması: BBA) serisi içinde yeniden basılması mümkün olmuş ve üç yıl süren bir çalışmadan sonra, *Byzantinoturcica* eskisinden çok daha büyük ve kalın iki cilt halinde bir defa daha ilim âlemine sunulmuştur. G. M. eserin başında "Türk milletler" (=Türkvölker)den neyi kasetmiş olduğunu açıklarken araştırma programının sınırlarını şöyle belirtmektedir:

1. Türkçe konuşmuş olan milletler (bu arada kaybolmuş olanlar da),
2. Hâlâ Türk dilini muhafaza edenler (Tatar ve Osmanlı Türkleri),
3. Muayyen devirde Türk tesirine sahip olanlar (Protobulgar ve eski Macarlar).
4. Türklerle yakın dil akrabalığı olanlar (Fino-Ugur, Moğollar).

¹ *Byzantinoturcica'nın* ilk baskısı hakkında gayet kısa bir haber H. Eren tarafından "Türkiyat Mecmuası", 9 (1946-51) 208-209 da yayınlanmıştır.

² G. M.'in bu sahadaki ilk macarca yayınından çıkarılan türkçe bir özet ufak bir broşür halinde evvelce yayınlanmıştır, bk. H. N. Orkun, *Türk tarihinin Bizans kaynakları*, Ankara 1938; G. M. bu çalışmaları ile ilgili olarak 1937 de etraflı bir tebliğ vermiştir ki bu da türkçe olarak basılmıştır, bk. *Türklüğün tetkiki bakımından Bizantolojinin ehemmiyeti*, "II. Türk Tarih Kongresi zabıtları, 1937" İstanbul 1943, 483 ve dev.

Byzantinoturcica işte bu çerçeve içinde, Bizans kaynaklarını tesbit ve bunları itinalı bir taramadan geçirerek ihtiva ettikleri Türk asıllı kelime ve bilhassa adları derlemek suretiyle meydana gelmiştir.

Birinci ciltte, ilki 1942 baskısına ait iki önsözü takip eden Giriş kısmında G. M. önce Bizanslı ele alarak (s. 1-37) burada Bizantolojinin güzel bir tarihçesini vermektedir. Bilhassa Slav dillerindeki yayınlara da önem verilerek tertiplenen mükemmel bibliyografyası ile bu kısım âdetâ başlıbaşına bir *manuel* teşkil etmektedir. Genel olarak Bizantoloji bilim kolu, başlıca Bizantoloji dergileri, şimdiye kadar yapılan Milletlerarası Bizans tetkikleri kongreleri hakkındaki bahisleri, kısa bir Bizans tarihi ile Bizans tarihi hakkındaki yayınların oldukça etraflı bibliyografyası (s. 15-37) takip eder. Girişin ikinci kısmı, ilk kısma paralel bir Türkoloji *manuel*'i mahiyetindedir. Türk milletlerin eski tarihleri ile bunlar hakkındaki etraflı bibliyografyanın arkasından (s. 37-55) Bizans-Türk münasebetleri hakkında şimdiye kadar yapılan araştırmalar hakkındaki bir bibliyografyaya yer verilmekte ve s. 56 dan 165 e kadar tarihte rastlanan Türk devlet ve toplulukları üzerinde sıra ile durularak herbiri hakkında geniş ölçüde birer bibliyografya verilmektedir. Böylece Hunlar (s. 56-65), Ogurlar (s. 65-67), Sabirler (s. 67-69), Kadişler-Kidaritler-Eftalitler (s. 69-70), Avarlar (s. 70-76), Göktürkler (s. 76-81), Hazarlar (s. 81-86), Vardariot denilen Türk topluluğu (s. 86-87), Peçenekler (s. 87-90), Uzlar ve Kumanlar (s. 90-94), Selçuklular (s. 94-100), Memlûklular (s. 100-102), Moğollar (s. 102-108), Bulgarlar (s. 108-131), Macarlar (s. 131-145), Osmanlılar (s. 145-164) hakkında kısa bilgiler ile birlikte etraflı bibliyografya verilmiştir. Her ne kadar bu bibliyografya sistematik bir tasnife sahip olmadıktan başka, zikredilen yayınlar bir elemeye tabi tutulmamış intibamı bırakmakta ise de, *Byzantinoturcica*'nın çok faydalı bir müracaat kitabı vasfını bir kat daha arttıran bu bibliyografyaların, büyük değeri inkâr olunamaz.

Giriş kısmının ikinci büyük bölümünde (s. 165-200) Bizans kaynaklarının konu ve mahiyet çeşitleri üzerinde durulmaktadır. En başta gelen tarih yazıları, monografya, dünya tarihleri, kilise tarihleri ve tarihî manzumeler olmak üzere dörde ayrılmıştır. Hagiografik yazılar ile martirlerin hayatları, Bizans edebiyatında önemlice bir yer tutan mektuplar, çeşitli teoloji konulu yazılar, Bizans piskoposluk listeleri, ruhanî meclis (synod) toplantılarının zabıtları, askerî, coğrafi yazılar, kronoloji yazıları, lûgatlar, *khrysoboullous*, *sigillion prostagma* ve *typikon* gibi çeşitli vesikalar bu kısımda ayrı ayrı incelenmiştir. Kaynaklar arasında ayrıca papiruslar, kitabeler sikke ve mühürlere de paragraflar ayrılarak Bizans medeniyetinin bu çeşit kaynakları hakkındaki bibliyografyalar da ihmal olunmamıştır. Aynı bölümün ikinci parçası ise kaynak araştırmalarının metodolojisi hakkındadır. Burada yeni malzeme bulmak (heuristik), yazmalar ihtiva eden kütüphaneler ve bunların katalogları belirtildikten sonra Bizans paleografyası üzerinde durulmakta, metin tarihçeleri ile metin kritikleri, Ortaçağ grekcesinin esasları hakkında izahat verilmektedir. Bizans kronolojisi ve indiktion yılı, arkaik ifadeli isimler, etnografya, ve Bizans kaynaklarında *ana kaynak* meselesi ile ilgili paragraflar ile giriş kısmı sona ermektedir. İlk baskıda çok daha ufak boyda ve daha iri puntolar ile dizilmiş s. 18-97 i işgal eden bu giriş, ikinci baskıda büyük boyda tam 200 sahifeyi kaplamaktadır. Böylece bu kısım Bizans-Türk münasebetleri ile Bizans kaynakları hakkında zengin bibliyografyalı bir ansiklopedi mahiyetindedir.

Birinci cild s. 203 den itibaren s. 580 e kadar içinde Türk asıllı milletler hakkında bilgi olan Bizans kaynaklarını ihtiva etmektedir. Alfabetik bir tasnife tâbi tutularak sıralanan çeşitli kaynaklar küçük paragraflar halindedir. Bunlarda kısaltılmış adları, tam adları, bu adın grekçe şekli, kısa bir izah ve eğer kaynak bir vesika değil bir eser ise yazarın kısa biyografyası, Türkler hakkında bilgisinden istifade olunan yazı veya eserlerinin mahiyeti, G. M. tarafından kullanılan nüsha veya baskı, bahis konusu kaynakların bulunduğu kütüphaneler ve çeşitli nüshaların numaraları, şimdiye kadar yapılmış olan baskılar, tam veya kısmen tercümele, ihtiva ettikleri bilgiler bulunmaktadır. Bu programa göre tertiplenen her madde gayet etraflı bir bibliyografya ile kapanmaktadır. İşte bu sebeptendir ki, 1897 denberi bir türlü yeni bir baskısı yapılamıyan *Geschichte der byzantinischen Litteratur*³ un bir dereceye kadar yerini *Byzantinoturcica*'nın bu ilk cildi tutabilmektedir. İlk baskıda s. 98-366 ı işgal eden bu esas kısmın, ikinci baskıda s. 203-580 arasını kaplamak suretiyle hayli genişletilmiş olduğuna da burada dikkati çekebiliriz. Kitabın sonundaki üç indeks (s. 581-609)den ilki kaynaklar, ikincisi vesikalar sonuncusu ise milletler hakkındadır.

İkinci cildin uzun bir kısaltmalar listesini takip eden Giriş kısmı (s. 1-49) dil kalıntılarına dair bir inceleme mahiyetindedir. Bizans-Türk siyasi münasebetlerinin ne yolda olduğu hakkındaki bahisden sonra Bizans hizmetindeki veya Bizans topraklarında yaşayan Türk asıllı kimselere de temas edilmektedir ki bilhassa bu kısım bahis konusu münasebetlerin incelenmesinde önemli rolü olan hususlardan biridir. G. M. s. 18 den itibaren Bizans kaynaklarında rastlanan bazı cümle ve ibareleri toplamıştır. Bu bahsin sonunda (s. 22-23) yazar kısaca grek harfli Türkçe (=karamanlica) yazılara da temas ederek en eski örneği Gennadios Skholarios'un *İtikadnâme*'sinin teşkil ettiği bu çeşit yazıları onomastikon'unun çerçevesi dışında bıraktığına işaretler, bu hususda sadece bir bibliyografya vermekle iktifa etmiştir⁴. İkinci cildin giriş kısmının ikinci bahsinde Türk asıllı kelimelerin Bizans diline intibak ettirilişleri (s. 23-41), üçüncü kısmında ise aynı kelimelerin Bizans imlâsına

³ Bu kitabın çok daha genişletilmiş ve yeni buluşlara göre işlenmiş yeni bir baskısına İkinci Dünya harbinden önce teşebbüs olunmuştur. *Byzantinisches Handbuch* adı altında beş cild halinde basılması düşünülen bu Bizans serisinin ilk kısmının 2. cildi olan *Bizans devletinin tarihi (Geschichte des byzantinischen Staates)* G. Ostrogorsky tarafından yazılarak 1940 da basılmıştır. Aradan geçen yirmi yıl içinde Ostrogorsky'nin kitabı 1952 de bir daha basılmış, 1959 da da H. G. Beck tarafından yazılan ve 2. kısmın 1. cildini teşkil eden *Bizans teoloji edebiyatı* cildi (*Kirche, Theologie und Geistliche Literatur des byzantinischen Reiches*) yayınlanmıştır. Bizans edebiyatının diğer sahaları hakkındaki ciltler henüz hazırlanmamıştır Bu arada italyanca olarak Bizans edebiyatı hakkında bir kitap yayınlandığına burada işaret edelim, Maria Elisabetta Colonna, *Gli storici bizantini dal IV al XV secolo*, Napoli 1956.

⁴ 1850 ye kadar basılan grek harfli türkçe kitapların bir bibliyografyası son zamanlarda yayınlanmıştır. E. Dalleggio d'Alessio ve S. Salaville, *Karamanlidika, Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs, I 1584-1850*, Atina 1958.

intibakı (s. 41-49) üzerinde durularak bu hususlarda tesbit edilen özellikler belirtilmiştir. Kitabın ağırlık merkezi (s. 51-350) doğrudan doğruya alfabetik sıraya göre Bizans kaynaklarında rastlanan dil kalıntılarına tahsis edilmiştir. Bizans kaynaklarındaki Türk asıllı adların (şahıs, millet, yer) ünvan ve kelimelerin tam bir lügatçesi ve endeksi mahiyetinde olan bu kısım, aynı zamanda Ortaçağ Türk âleminin Bizans kaynaklarına göre bir biyografya, coğrafya, ve tarihî topografya ile iç teşkilâtı hakkında malzeme repertuarı da teşkil etmektedir. Çeşitli ad ve kelimelerin değişik varyantları ile derlenmesi, herhangi bir konu üzerinde yapılacak araştırmayı çok kolaylaştırmakta, herhangi bir Türk asıllı adın, yerin, ünvanın veya devletin Bizans kaynaklarında ne surette bahsi geçtiğini ve hangi kaynakların nerelerinde bu ada rastlandığı kolaylıkla bulunabilmektedir ki, böyle bir yardımcı eserin dilciler kadar türkoloğlara, siyasi ve medeniyet tarihi ile uğraşanlara, tarihî coğrafya ve topoğrafya ile meşgul olanlara sağlayacağı çok büyük faydalar aşikârdır. Şurası da muhakkak ki, bu sistematik derleme sonunda herbiri bir araştırma konusu olabilecek bazı konular da ortaya çıkmaktadır; meselâ bir merasim elbisesine verilen *tzitzakion* (τζιτζάκιον) kelimesinin esasının türkçe *çiçek* olduğu tesbit edilmiş (s. 313) olup bunun Bizans'a gelin gelen "Çiçek" adlı bir Hazar prensesi ile ilgili olduğu yine *G. M.*'in bir makalesinde açıklanmıştır⁵. Tarihçesi ve esası aydınlanabilen böyle Türk kelimelerinin yanında *Aksukhos* (Ἀξούχος) (s. 70) veya *Tzarapes* (Τζαράπης) (s. 309) gibi Bizans tarihine geçmiş bir takım adlar vardır ki belki Türk menşeli olan bu kimselerin adlarının esası ve tarihi hüviyetleri henüz aydınlanmamıştır. Nitekim s. 169 da rastlanan *Kourtes* (Κούρτης) adı türkçedeki *Kurt*'dan başka birşey değildir. Fakat en dikkat çekici nokta, bu kadar sarih bir şekilde Türk olan bu adın 1344 tarihli bir vesikada görülmesi, buna *Bizanslı adı olarak* da rastlanmasıdır. Gayet tipik bir Selçuklu Türkü adı olan *Koutoulmous* (Κουτουλμούς)un nasıl Aynoroz'un en büyük manastırlarından birinin adı olabildiği de herhalde etrafıca aydınlanması gereken bir tarih problemidir (s. 171). Trabzon prensi Aleksios II.nin kızı Anna'nın⁶ Türk kökünden geldiğine ihtimal verilen diğer adı *Anakhoutlou* (Ἀναχουτλού) da aynı derecede önemli bir tarih problemidir (s. 69). Diğer taraftan *G. M.*'in bu değerli kitabı, bize Bizans kaynaklarında meselâ Türkler (s. 320-327) veya Germiyanoğulları (s. 158) gibi büyük toplulukların adlarına ne şekillerde nerelerde rastlandığını gösterdikten başka, çok ufak zümreler için de (meselâ Çepniler, s. 309) aynı derecede faydalı olmaktadır. Bizanslılarda yukarıda bazı örneklerini verdiğimiz Türk adlarının kullanıldığını ve bunların münferid kalmayıp hayli yaygın olduğu da anlaşılmaktadır. Meselâ *Osman* adına ve varyantlarına (s. 215) Bizanslılarda rastlanmakta, Bizans *Karatzas* (Karaca) adı Türklerde olduğu kadar Bizanslılarda da görülmektedir. (s. 153). Hattâ o kadar ki Bizanslılarda şahıs adı olarak *Türk*'e bile rastlanmaktadır (s. 327).

⁵ J. Ebersolt, *Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, "Revue de l'histoire des religions" 76 (1917) [ayrışmasında s. 56]; G. Moravcsik, *L'origine du mot "Tzitzakion"*, "Seminarium Kondakovianum", 4 (1931), 69-76.

⁶ Bu kadın hakkında bk. W. Miller, *Trebizond, The last Greek Empire*, London 1926, 49 ve dev.

Türk adlarının esas şekillerini metinlerde bulmak pek her zaman kolay olmamaktadır. Giamourtze (Γιαμουρτζέ) de Yağmurca (s. 113), Tzigkiskanis (τζιγκίσκανις) de Cengiz Han (s. 313) veya Taoutes (ταούτης) de Davud (s. 298)u *Byzantinoturcica*'nın yardımı olmaksızın bulmak herhalde pek kolay olmasa gerektir. Bu kitap yalnız adlar bakımından değil fakat meselâ vezir (βείρης, s. 88), emir (άμιρᾶ, s. 66), bey (πέκης, s. 250) gibi Türk ünvanlarının da tam bir endeksini temin etmektedir. Diğer taraftan s. 56 da Agiopazari (Αγιοβασαρι) = Ayvansaray misalinde olduğu gibi tarihî topoğrafya ile ilgili veya, s. 70 Aksara (ἄξρα) = Aksaray; s. 145 Kagiatzek (Καγιατζήκ) = Kayacık; s. 152 Karasar (Καράσαρ) = Karahisar; misâllerinde olduğu gibi tarihî coğrafya ile ilgili hayli ad ve bunların Bizans kaynaklarındaki referansları da bu ciltde yer almış bulunmaktadır.

G. M.'in bu âbidevî eserinin tam bir tahlil ve tenkidi bize nazaran bu sahada daha sâlâhiyetli olanlara düşen bir vazifedir. Ancak bir tanıtma yazısı mahiyetinde olan bu yazımızın sonunda şunu belirtmek isteriz ki, *G. M.*'in bütün bir ömrün mahsulü olan bu güzel ve dolgun kitabı, Bizans tetkiklerinde bir merhale teşkil ettikten başka, bir bizantolog kadar hattâ belki de ondan çok daha fazla bir türk-ologun ve Türk tarihi ile uğraşan tarihçinin her an başvuracağı en önemli yardımcısı olacak ve bu vasfını muhakkak ki uzun yıllar muhafaza edecektir.

Mart 1960

Doç. Dr. SEMAVİ EYİCE

